

МРНТИ 03.20

Т.З. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kairkentz@mail.ru)

Қытай деректері мен көне түркі мәтіндерінің бірін бірі толықтыруы

(Күлтегін ескерткіші батыс бетінің 1-10 жолдары негізінде)

РК БҒМ ҒК № 05133970 жобасы аясында

Аннотация. Мақалада Күлтегін ескерткіші руникалық мәтінінің батыс бетінің 1-10 жолдарына деректанулық-тарихнамалық талдау жасалып, онда келтірілген мәліметтердің қытай деректерімен сәйкестігі, шынайылығы және деректік маңызы ашып көрсетілген. Автордың зерттеу нәтижелері мен көзқарасы мынаған саяды:

Күлтегін ескерткішіндегі руникалық мәтіннің алғашқы он жолында келтірілген деректердің ішінде Түркі қағанының алғашқы құрушылары Бумын, Естемі қағандардың атақ-даңқы, істеген істері, олардың кезінде Түркі қағанатының шығыста Хинган (Қыдырхан) тауларынан батыста Темір қапыққа дейін қоластына алып, іргелі елге айналғаны, кейін келе ішкі-сыртқы күштердің әсерінен билікте берекесіздік орын алып, түркі жұртының 50 жыл бойы Таң империясының отарына түскені, ақыр соңында халықтың қайтадан оянып күш біріктіріп Таң үстемдігін аударып тастауға бел буғаны сынды тарихи оқиғалардың бәрі дерлік Қытайдың «Цзю Таншу», «Син Таншу» секілді деректерімен толықтай сәйкес келеді. Сонымен бірге, онда қытай деректерінде айтылмаған түркі мемлекеттілігі, елдік сана-сезімі туралы тың мәліметтер кездеседі.

Түйін сөздер: Күлтегін ескерткіші, руникалық мәтін, мәтіннің батыс беті, 1-10 жолдар, қытай деректері, деректің шынайылығы, деректанулық және тарихнамалық талдау.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-126-1-118-130>

1893 жылы В.Томсен тарапынан шешіп оқылған көне түркі руникалық мәтіндері ұзақ замандар бойында тіл тұрғысынан барынша терең және жан-жақтылы зерттелді. Тіл ғалымдарының бір ғасырдан астам уақыт бедерінде жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде тарихшылар көне түркі тарихына қатысты нақты әрі қайталанбайтын дереккөздеріне ие болды. Дегенмен бұл деректердің шынайылығын дәлелдеу үшін, біздің сол дәуірге тән өзге де тарихи деректерге жүгінудімізге тура келеді. Бұл ретте көне түркі тарихы туралы ең бай және хронологиялық шеңбері кең мәліметтер жиынтығы ретінде қытай деректерін атауға болады.

Біз көне түркілердің руникалық мәтіндерін толық қамти алмасак та, алдымен солардың ішінен ең типтік мәнге ие, мазмұн жағынан бай Күлтегін ескерткішіндегі түрікше мәтіннің батыс бетінің 1-9 жолдарына деректанулық-тарихнамалық талдау жасап, мәтіннің шынайылығы мен деректік мән-маңызын ашып беруді мақсат еттік.

Мәтіннің 1-10 жолдарының транскрипциясы³

1. Üze kök teñri, asra žayyz žer qylyntuqda ekin ara kisi oyly qylynmys. Kisi oylynda üze eñim apam bumyn qayan, istemi qayan olurmys. Olurypan türük bodunyn elin, törüsün tuta birmis, iti birmis.

3 Бұған дейін проф. түрколог К. Сарткожаұлы В.Томсен, В.В. Бартольд, С.Е.Малов нұсқаларына оу бастан күдікпен қарай отырып, мәтіндердің түпнұсқасын өз қолымен қайта көшіріп, цифрлы техниканың көмегімен сараптау жасап, өшіп қалған иероглифтерді бұрынғы эстампаждар арқылы толықтырып, лингвистикалық, этно-мәдени және тарихи тұрғыдан зерттеп шықты. Нәтижесінде бұрын зерттелген мәтіндерден көптеген қателерді тапты. Бұл көбінесе Күлтегін және Білге қаған ескерткіштеріне қатысты лингвистикалық, этно-мәдени және дүниетанымдық мәндегі қателер еді. Бұл қателер бұған дейін мәтіндегі тарихи мәліметтерді тура қабылдауға белгілі дәрежеде кері әсерін тигізіп келді. Кейде бір сөздің қате аударылуынан тұтас бір сөйлемнің мағнасы ауытқып кеткен жағдайлар да кездесетін. Сол себептен, біз ескерткіштің деректік әлеуетін талдаудағы соңғы үлгі ретінде К.Сарткожа ұлы ұсынған транскрипция мен аударма нұсқасын негізге алдық (Сарткожаұлы К. Орхон мұралары. II т. Алматы. 2012. -323.).

2. Tört buluñ qop (qoup-C.K.) žayy ermis. Sü sülepen tört buluñdaqy bodunuy (quup-C.K.) qop almys. Qop (quup-C.K.) baz qylmys. Başlyyuy žükündürmis, tizligig sökürmis. Ilgerü qadyrqañ žyşqa tegi kerü temir qapyuqa tegi qoondurmys. Ekin ara

3. Idi oqsyz köök türük anča olurur ermis. Bilge qayan ermis, alp qayan ermis. Bujruqy žeme bilige ermis erinč, alp ermis erinč. Begleri žeme boduny žeme tüz ermis. Any üçün elig anča tutmys erinč. Ilig tutup törüg itmis. Özi anča

4. kergeg bolmys. Žoyčy syuytčy öñre küün tuysyqda bökli čöllig el tabyač, tüpüt, apar, purum, qyyqyz, üç-quuryqañ, otuz-tatar, qyytaj, tataby bunča bodun kelipen syytamys žoylamys. Anday külig qayan ermis. Anda kisre inisi qayan

5. bolmys erinč. Oğly qayan bolmys erinč. Anda kisre inisi ečisin teg qylynmaduq erinč. Oğly qayyn teg qylynmaduq erinč. Biligsiz qayan olurmys erinč. Žablay qayan olurmys erinč. Bujruqy žeme biligsiz erinč, žablaq ermis erinč.

6. Begleri boduny tüzsiz üçün, tabyač bodun tebligyn kürlig üçün armaqčys²yn üçün inili ečili keksürtükün üçün begli, bodunlyy žoñaşurtuqyn üçün türük bodun illedük ilin yčyynu ydmys.

7. Qayanladuq qayanyn žitürü ydmys. Tabyač bodunqa beglik ury oğlyn qul boldy, silik qyyz oğlyn küñ boldy. Türük begler türük atyn² ytty. Tabyačy begler tabyač atyn tutpan. Tabyač qayanq[a]

8. kürmis. Elig žyl isig küčig bermis. Ilgerü küün toysyqda bökli qayanqa tegi sülejü bermis. Qurıaru Temir qapyuqa tegi sülejü bermis. Tabyač qayanqa ilin törüsin aly bermis. Türük qara qamyu

9. bodun anča timis. «ellig bodun ertim. elim amty qany? Kimke elig qazyanur men», -tir ermis. «Qayanlyy bodun ertim. Qayanym qany? Ne qayanqa isig küčig berürmin», -ter ermis. Anča tip tabyač qayanqa žayy bolmys.

10. Žayy bolup itinü žaratunu umaduq žana içikmis. Bunča isig küčig bertükgerü saqynmaty «türük bodun ölürejin, uruysyratajyn», -ter ermis. Žoq ydu baryr ermis. Üze türük teñirisi, türük yduq žeri

Мәтінге жолма-жол талдау

(1) **1-жол.** Üze kök teñri, asra žayuz žer qylyntuqda ekin ara kisi oğly qylynmys³. Kisi oğlynda üze ečüm apam bumyn qayan, istemi qayan olurmys. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бұмын-қаған, Істемі қаған [таққа] отырған»-деген жолдарда Түркі халқы мен оның қағанатының алғашқы қағандарына ерекше мадақ айтылады. Осында Жер мен Көк жаралып, екеуінің арасында адам баласы пайда болғаннан бері сол қағандардың күллі адамзатты өзіне бағындырып, оларға үстемдік етіп келгені сөз болып тұр. Осылай аз-кем асыра суреттеу арқылы олардың күллі жер бетіне (Еуразия кеңістігіне) иелік еткенін жеткізеді. Бұл Түркі халқы мен қағанатының тарихына берілген ерекше баға еді. Осылай деу арқылы мәңгітас авторы ата-бабасының өткен тарихына айырықша тәнті етеді.

Мәтіндегі Бұмын⁴ және Істемі Түрік қағанатының құрылып батыс және шығыс екі қанатқа бөлінгеннен кейінгі қағандары. Қытай деректерінде елдің солтүстігіндегі түріктерді Солтүстік түрік (北突厥) немесе Шығыс Түрік деп, ал батысындағы түріктерді Батыс түрік (西突厥) деп атаған. Көне түріктер оларды «Tülis» (шығыс) және «Tarduç» (батыс) түріктері деп бөледі. Ұлан-байтақ мемлекетті осылай екі қанатқа бөліп басқару түріктердің арғы атасы ғұндардан бері келе жатқан дәстүр. Білге қаған інісі Күлтегінге ескерткіш орната отырып, Түркі қағанатының тарихындағы мемлекеттің екі қанатының іргесін қалаған осы екі тұлғаны айырықша атап көрсетеді. Бұл Түркі қағанатының батыс пен шығыс бөлігінің кейбір зерттеу еңбектерде атап көрсетілгеніндей, бір-бірінен тәуелсіз, мүлде оқшау қағанатқа бөлініп кетпегенін, керісінше, олардың дәстүр, тарих және саяси-идеологиялық тұрғыдан бір тұтас болғанын көрсетеді. Қытай деректері бойынша Бұмын (қытай дерегі бойынша 土门) шығыс түріктердің атасы, ал Істемі (室点密) болса батыс түріктердің атасы.

⁴ Бұмын қытайша Тумын (Tumen 土门).

«Суй кітабы. Түріктер баянында» айтылуынша ол екеуі ағайынды, екеуі де ұлы Ябғұның (大叶护) баласы. Түріктер ұлы Ябғұның кезіне келгенде біртіндеп күшейді(隋书.突厥传). Кейін қағанат құрып, бөлінгеннен кейін, шығыс түріктердің Түпкі ханы (орталығы) Орхон (温昆) өзені бойында болса, батыс түріктердің Түпкі ханы Іле (伊犁) өзені бойында болған.

Осындағы «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер» тіркесіндегі (*Üze kök Teñri, asra žauyz Žer*) сөйлеміндегі «Теңгі» сөзін В.Томсен [1, 97] В.В. Радлов [2, с.4-5], Н.Оркун [3,с.22], С.Е.Малов [4, с.36] «көк аспан» деп аударса, Қ.Сартқожа бұл дұрыс емес, дұрысы байырғы түріктердің дүниетанымын, наным-сенімін білдіретін «Тәңір» - (жаратушы) деген сөз дейді [5, 60]. Дегенмен, Тәңірді қалайша «жаралды» деуге болады? -деген сұрақ туады. Соған қарағанда, ерте заманда «Көк» сөзінің «көк аспан» және «Тәңір» деген қосарланған мағынасы болуы мүмкін. Қытайлар «тянь» (天) сөзімен осы екі мағынаны қатар береді. Түрікше «тәңір» сөзі ең алғаш ғұн көсеміне байланысты Сы Мацяньнің «Шицзи» кітабында айтылады. Онда «Мөденің заманына келгенде ғұндар күшейді... Оның елі оны тәңірқұт (撑犁孤涂) деп атайды... Ғұндар аспанды тәңір дейді(匈奴谓天曰撑犁). [Тәңірқұт сөзінің мағынасы] аспанға ұқсас деген сөз» (史记.匈奴传) деген мәлімет кездеседі. Бұған қарағанда, ерте заманда ғұндар аспанды да «Тәңір» дейтін болған.

Осы абзацтағы «*Žauyz žer*» тіркесін В.Томсен «қара жер» деп [1], В.В.Радлов «темная земля» [6, 4-5; 7, 16] деп аударған. С.Е.Малов «темная земля» дей отырып, жақшаның ішіне сөзбе-сөз мағынасын «бурая» (қоңыр) деп берген [4,с.36]. Қ. Сартқожа болса, байырғы түріктердің түсінігінде «қара», «қараңғы» - жамандық символы. Соның ішінде Тәңірі тұтып отырған жерге «қара» деген сөзді мүлдем қолданбайды. Өйткені Жер-ананы (умаи yduq žer) қасиет, кие тұтқан. Мәтіндегі «*žauyz*» сөзін М.Қашқари сөздігінде «қызыл менен қара түстің ортасындағы өң» [8, III. 9-12; IV. 728] деп түсіндірген. Бұл қоңыр өң. Қазақ тілінде бұған байланысты мысалдарды көптен кездестіруге болады. Сондықтан біз «*žauyz*» сөзін «қоңыр» деп аударып отырып, қазақ тілінің қазіргі нормасына сай «сағыз жер» деп алдық,-дейді [5, 676.]. Дегенмен, «қара» мен «қоңыр» қазақ түсінігінде жақын ұғым. Қазақтар жерді кейде «*қара жер*», кейде «*қоңыр жер*» деп атай береді. Ал, «*сағыз жер*» ұғымы белгілі бір жерде сағыз топырақтың болуына байланысты айтылады. Ол дымқылдау, нығыз, сарғыш түсті топырақ. Топырақтың қасиетіне байланысты «*керсағыз*» сөзі содан шыққан. Ол кейде адам мінезіне байланысты да айтылады.

2) Түрік сөзі мәтінде «*türük*» түрінде келелі. Ол Күлтегін, Білге қаған, Түй-үкүк, Күülüчор, Онгин ескерткіштеріндегі мәтіндерде **𐰉𐰺𐰽** деп жазылған. В.Томсен, В.В. Радлов, Н. Оркун, С.Е.Маловтар «*türk*», Т.Текин «*türük*» [9, 231-258], Г.Клосон «*türkü*» деп оқыған. Қ. Сартқожа Т.Текиннің оқылуын дұрыс деп есептейді. Себебі, бұл байырғы түрік тіліндегі дауысты дыбыстардың үйлесу сингармонизміне, соның ішінде қыпшақ тобының фонетикалық үйлесіміне дәл келеді-дейді ғалым [5, 68 б.]. Тарихшылар үшін этнонимнің жазылуы мен дыбысталуындағы аздаған айырмашылықтар маңызды емес, маңыздысы, Еуразия кеңістігінде айырықша із қалдырған осынау этностың және оның мемлекет атауының мәңгітас бетінде тайға таңба басқандай етіп жазылып қалғандығы. «Түрік» сөзінің тас бетінде жазылып қалуы қытай деректерінде молынан айтылатын «突厥» (*Tujue*) сөзінің баламасы «түрік» екеніне толық көз жеткізеді.

3) 1-жол. *Olurypan türük bodunyn elin, törüsin tuta birmis, iti birmis*. «[Таққа] отырып түрік (2) халқына, еліне, төріне /билігі/ тұтқа болған, қалыптастырған»: бұл сөйлемде көне түркілердің ежелден өз алдына халық екені, оның «Елі» (мемлекеті), «Төрі» (мемлекет аппараты, билік жүйесі) бар екені нақты айтылған. Осындағы «*il/el*» сөзін В.Томсен «*il*» [1, 97], В.В.Радлов «*эл*» [6, 5; 10,117,16], С.Е.Малов «*il*» [4, 28], Т.Текин «*il*» [9, 260, 232], «Древнетюркский словарьда» [11, 168-169] «*el*» деп таңбалайды. Барлық қыпшақ тілі тобында «*el*» деп атайды. Алтай тілдері тобында да, түрік тілдеріне туыс манчжур, моңғол тілдері топтарында да «*el*» деп [12, 142] қолданған. М.Қашқари сөздігінде «*el*» деп жазылған [8, I.48-25; II.10-14]. Қ. Сартқожа да В.В.Радлов пен «Древнетюркский словарьдың» транскрипциясы дұрыс деп

есептейді. «Ел» сөзінің аудармасын жоғарыдағы зерттеушілердің көбі «племенный союз» (тайпалық одақ) деп аударған [5, 68]. Дегенмен, бұл кездегі түркі қағанатын «племенный союз» (тайпалық одақ) дегеннен гөрі «мемлекет» деген дұрыс. Өйткені, ол кезде қағанаттың әр екі қанаты да төңіректегі елдермен халықаралық байланысқа шыққан болатын. Мысалы, Түркі қағанаты құрыла сала (554) Мұхан қаған Парсы патшасы Хұсрау I Анашерванмен одақ түзеді және екі жақ бірігіп 553-558 жылдары эфталиттерді жеңіп, олардың жерін бірлесіп бөліп алады. Екі ел Әму дарияны шекара етіп белгілейді. Парсылар Балх, Кабул, Тохар секілді жерлерге, түріктер Ташкент, Ферғана, Самарқанд және Бұхараға ие болады. Темірқапық (铁门关) осы кезде Тұран мен Иранның ресми шекарасы ретінде бекітіледі. [13, 189-190]. Мұхан қаған Парсы мемлекетімен қарым-қатынасын одан ары жақсарту мақсатында өз қызын Хсрау I-ге ұзатады. Одан Хормуз IV туады. Яғни, Парсы елімен байланысты жақсартуда қытайлық құдаласу дипломатиясын жолға қояды. Ибн Джарир ат-Табаридің «Пайғамбарлар мен патшалар тарихы» атты кітабындағы мәлімет бойынша, эфталиттерді түбегейлі талқандаған Істеми (Sindjibu)⁵ делінеді [13, 190]. Тарихи деректер Істеми қағанның шығыс Рим императоры Флавий Юстин II-нің кезінде онымен тығыз байланыста болғанын дәлелдейді. Бұл жағдайлар, Түркі қағанатының Істеми қаған билеген кезеңінде, шет елмен белсенді байланысқа шығып қана қоймай, кейбір халықаралық мәселелерді бірігіп шешкенін көрсетеді. Демек, осы кезде Түркі қағанаты батысы мен шығысында Парсы, Византия және Қытайдың Вэй патшалығы қатарлы мемлекеттермен терезесі тең ел ретінде қарым-қатынасқа түскен, сондай-ақ, олармен байланыста өз мүддесін алдыға қоя алатын болған. Оның үстіне, мәтінде «Төр» туралы әңгіме болып отыр. Мәтіннің В.Томсен аудармасына негізделіп аударылған қытайша нұсқасында «ел» сөзін «империя» (帝国), ал «төр» сөзін «тәртіп, жүйе» (制度) деп алған. Сол бойынша жоғарыдағы сөйлемді толық түрде «Таққа отырып, Түркі империясын, оның жүйесін орнықтырып, ретке келтірді» (既为之长, 即治理整顿突厥之帝国和制度) деп аударарды. Қ. Сартқожаұлы қазақ этно-мәдениеті мен көшпелі түркі-монғол халықтарының ел билеу дәстүріндегі линвстикалық қолданымдарға негізделіп, «Төр» сөзінің түпкі мәні, мағнасы үкмет дегенді білдіреді дейді. Әрі «Tögü» сөзін В.Томсен «құрылым» [1,97], В.В.Радлов «правительственная власть» [14,с.16], С.Е.Малов «установление» [4, с.36], деп аударғанын алға тартады. Осылардың ішінде В.В.Радловтың аудармасы дұрыс деп есептейді. Себебі: а) Шыңғысхан империясы байырғы Түркі қағанатының құрлымын сол қалпымен қабылдаған. Түркілердің «tög» (өкімет) деген атауын өзгертпей алған. б) М.Қашқари сөздігінде tög=үйдің төрі, құрметті орын [15, III.133], «Құтадғу білікте» «үкімет» [16, 852]; Моңғолдың құпия шежіресінде - «үкімет», X-XI ғасырлардағы орта ғасырлық түрік деректерінде де «tög» сөзінің мағынасы «үкімет» (Suvarnaprabhasa-Altun jaruq) болғанын көрсетеді [5, 68]. Бұдан VI ғасырдың орта кезінде көне түркілердің өз халқы, елі (мемлекеті) және ел басқаруға арналған мемлекеттік аппараты—«төрі» (үкіметі) болған деген қорытынды шығарамыз.

4) **2-3 жолдар:** «Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Ілгері /шығыста/ Қадырхан жынысына дейін, кері /батыста/ Темір-қақпаға дейін қондырған. Екі аралықта көк түріктердің иесі иеліксіз осылай отырар еді. Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары /қолбасшылар/ да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі /билікті/ етті». Бұл мәтіндегі «Төрт тараптағылар қарсы жау болған» деген мәліметке тоқталсақ, бұл түркі халқының жужандардың (柔然) қоластында оларға темір байытушы құл(鍛奴) болып жүрген кезіне қатысты айтылған. Ал, жужан ақсүйектерінің назарында бүкіл түркі тайпалары мен олардың иеліктері толығымен жужандарға тиесілі еді. Қытай дерегі түріктердің Ұлы Ябғұның кезінен бастап күшейгенін тілге тиек етеді. 546 жылы

⁵ Ибн Джарир ат-Табари еңбегінде көзге түсетін «Sindjibu» сөзі Менандр Протектордің «Грек тарихында» (толық нұсқасы сақталмаған) «Sizibul» немесе «Dizabulus» деп беріледі. Э. Шаванн мұның бәрі Істеми атының өзгеше жазылуы, Табари еңбегіндегі «Sindjibu» сөзінің соңғы бөлігі (djibu) түріктердің ябғу лауазымын білдіреді. Ал оның алдыңғы бөлігі (Sin) оның өз аты. Сол себепті ол әсілінде Sin-jabgu деген сөздердің бірігуінен пайда болған атау дейді [17, 201 б.]. В.Томсен Theophylaktos-тың кітабынан мен тағы да «Stembis» қаған деген атты таптым дейді [18, 468 б; 19, S. 160-175.].

түріктің тели тайпасы жужандарға қарсы көтерілген кезде бумын қаған оларға бір бүйірден соққы беріп, жеңіліске ұшыратқаннан кейін, оларды толығымен өзіне қосып алады. 552 жылы Бумын жужандардың өзіне соққы беріп, оларды толық бағындырады. Жужан қағаны Анагай құсадан өзін өзі өлтіреді. Осыдан соң Түркі қағанаты ресми түрде құрылады. Ол кезде түріктердің батысында эфталиттер(嚙哒) оларға күшті қарсылас еді. Түріктер үшін оларды жеңіп, олардың қолынан Қытайға баратын сауда керуен жолдарын тартып алу керек болды. Түріктер сол мақсатта Парсы патшасы Хұсрау II Анашерванмен жақсы қарым-қатынас орнатып, 553-558 жылдардың аралығында эфталиттерді бірлесіп жойды. Шығыста қытандарды (契丹), солтүстікте қырғыздарды(契骨), оңтүстікте тоғандарды (吐谷浑) жойып, Қытайдың Батыс Вэй және Солтүстік Чжоу патшалығымен жақсы қарым-қатынас орнатады. Мәңгітастағы «Төрт тараптағылар қарсы жау болған» деген сөздің мәнісі осы. Бұл туралы Қытайдың «Чжоу тарихы», 50 бума «түріктер баянында» толық айтылады. Демек, мәңгітастағы мәліметтерді қытай деректері растайды. «Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген» деген жолдар осы жорықтардың жалпы сипатын көрсетеді. Әрине, кез-келген жорық қалың қолдың, әскердің көмегіне сүйенеді. Мұнда сол барған жерлерін бағындырғаны, иеленгені және бейбіт еткені айтылған. Бұл шын мәнінде, ол елдерді жерімен қоса өзіне қосып алғанын көрсетеді. Ерте заман адамдары көп сөзділіктен аулақ болған. Ауқымды, ұлан-асыр оқиғаларды тиянақты бір-екі сөйлемге ғана сыйдырып отырған. Қытай деректерінде де, көне түркі ескерткіштерінде де сондай. Ал «бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген» деген жолдар Түркі қағанаты мен әскерінің әлеуетін, оның жолында қарсы келер жау болмағанын көрсетеді. Бұл еш асыра айтылған сөз емес. Парсы, Византия және Қытай деректері де осы кезде көне түріктердің шынымен құдіретті ел болғанын растайды. «Ілгері /шығыста/ Қадырхан жынысына дейін, кері /батыста/ Темір-қақпаға дейін қондырған»-деген жолда Түркі қағанатының иеленген жерінің шет-шекарасы көрсетілген. Бұл да қытайлық тарихи деректерге толық сәйкес келеді. Осында тілге тиек етілетін Қыдырхан тауы манжуриядағы ұлы Хинган тауы болса, Темірқапық қытайша Тиэмэнгуан. Яғни Тұран мен Иранның шекарасы. Мұхан қаған мен сасанидтік Иран шахы Хсрау II-нің эфталиттер билігін бірлесіп жойғаннан кейінгі келіскен шекарасы. «Чжоу кітабы. Түріктер баянында»: «(Мұхан қаған еркін) батыста эфталиттерді талқандап, шығыста қытандарды бағындырып, солтүстікте қырғыздарды өзіне қосып, камалдың теріскейіндегі (塞外) құллі елдердің бәрін өзіне қаратты. Оның жері шығыста Ляохай теңізінің батысынан, батыста Батыс теңізге(西海) дейінгі он мың лилік⁶ аралықты алып жатыр. Ал, түстікте Құмдықтың(沙漠) теріскейінен солтүстікте Байқалға (北海) дейінгі алты-жеті мың лилік жер түгел солардікі»⁷ [周书.卷50, 突厥传] дейді. Осынау ұлан-байтақ қонысқа ие болғандарын мақтанышпен тілге тиек ете келе, соның бәріне өз халқын, елі-жұртын қондырғандығын баяндайды. «Екі аралықта көк түріктердің иесі иеліксіз осылай отырар еді» дейді. Бұл осы аралықтың түріктердің ешкімнің шектеуінсіз (иеліксіз) отырғанын айтады. Осыдан соң, мәтін мазмұны Түркі қағанатының алғашқы кезінде ел билеген қағандары мен бұйрықтары, бектері туралы айтады. Оларды «Білікті қағандар еді, алып қағандар еді» деп сипаттайды. Бұл жерде әңгіме 552-657 жылдар аралығында ел билеген тұлғалар туралы болып отыр. Шын мәнінде, бұл Бірінші Түркі қағанатының кезеңі. Осы кездің өзін екі кезеңге бөлуге болады: яғни, Түркі қағанаты құрылғаннан бастап, шығыс-батыс екі қағанатқа бөлінгенге дейінгі кезең (552-583 жж.) және екі қағанатқа бөлінгеннен бастап, Бірінші Түркі қағанаты жойылғанға дейінгі кезең (583-657). Бұл арада Бірінші Түркі қағанатының шығыс-батыс екі қанатқа бөлінуін көптеген ғалымдар ішкі алауыздықтан болды деп есептейді. Анығында, бұл ішкі қақтығыстан емес, ел басқарудың қажеттігі үшін жасалған шара еді. Ертедегі ғұндар да мемлекетті осылай екі қанатқа бөліп басқаратын. Алғашқы кездің айтулы қағандары ретінде Бумыннан бастап, Мұхан,

6 Ли (里)—қытайша ұзындық өлшемі, 1 ли шамамен 500 метр.
7 Чжоу кітабы周书, 50 бума, баян-42.түрік.

Істеми, Тарду, Таспар (Tuobo-佉钵) қағандарды атасақ, екінші кезеңнің айтулы қағандары ретінде Ілік (Ел 頡利) қаған мен Қара қағанды(贺鲁) атауға болады. Мәңгітас мәтініндегі «Бұйрықтары (қолбасшылар) да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді» деген жолдар осы қағандардың кезінде, әсіресе Бумын, Істемилердің кезінде олардың қоластындағы бектер мен бұйрықтардың қағанға да, халыққа да адал болып, елі үшін аянбай еңбек еткенін көрсетеді. «Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі / билікті/ емті» деген сөздің мағынасы төмендегі бектер мен бұйрықтардың адалдығы мен қажыр-қайратының арқасында осы аталған қағандар мемлекетті ұзақ уақыт басқарып, Елін тұғырлы етті дегенді көрсетеді.

5) 5- жол: «О дүниеге керек болды (дүниеден өтті). Жоқтаушы, жылап-сықтаушы күн шығыстағы бөклі шөлі елінен, табғач, тибет, абар, үрім, қырғыз, үш-құрыхан, отыз-татар, қытай (кидан), татабылардан бұнша халық келіп сықтады, жоқтады. Осындай күліг (даңқты) қағандар еді» деген жолдар қайталанбайтын деректер санатына жатады. Мұнда Істеми, Бумын, Мұхан, Тарду, Таспар сынды қағандардың өлімі туралы айтылады. Олардың қазасына Бөклі шөлі елінен, Табғач, Тибет, Абар, Үрім, Қырғыз, Үш-құрыхан, Отыз-татар, Қытай (кидан), Татабы елдерінен елшілер келіп, жылап-сықтағанына қарағанда бұл қағандардың осы елдерге атағы мәлім болғаны әрі ол елдерде құрметке бөленгені көрініп тұр. Бұл елдердің бір сыпырасының атауы сол кезге тән қытай деректерінде де кездеседі. Мысалы, Табғач—唐朝, Тибет—吐蕃, Қырғыз—契骨(黠戛斯), Үш-құрыхан—三姓骨利干, Отыз-татар—三十姓鞑鞴, Қидан—契丹 («Жаңа Таң кітабы», «Көне Таң кітабы»). Деректің тағы бір құндылығы— онда Абар (Авар), Үрім (Рим) секілді елдердің аты аталады. Бұл кезде Орта Азияға, он оқтар мен сасанидтердің арасына сыймай кеткен аварлар (эфталиттер) Кавказ арқылы Азов теңізінің жағасына дейін жетіп қалған еді. Ал татабыларға келсек, олар Байқалдың шығысын мекендеген түркі тілді көне этнос. Осы аталған елдердің географиясы шығыста Хинган тауынан (Бөклі шөлі елі) батыста Балқан түбегі (Үрім немесе Шығыс Рим) мен Шығыс Еуропаға (Авар), оңтүстікте Тибет пен Қытайдан солтүстікте Енесей (Қырғыз) бойына дейін созылып жатыр. Бұл деректер Түркі қағанаты құрылғаннан кейінгі оның өрлеу дәуірінде аталған елдермен тығыз қарым-қатынаста болғанының дәлелі.

6) 5-жол: «Одан соң інісі қаған болған еді. Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар [таққа] отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да біліксіз еді, әлсіз болған еді»: 580 жылы Таспар қаған дүние салды. Оның дүние салуымен Бірінші Түрік қағанатының тарихындағы ең алғаш ел құрған, мемлекеттің іргетасын бекемдеген «күлік қағандардың» тарихы аяқталды. Осыдан соң, қағанаттың тарихындағы аумалы-төкпелі дәуір басталды. Мұның себебі ішкі жақтағы билік тартысы мен жекелеген кіші қағандардың басаламандығы болса, сыртқы жақтан осы кезде Қытайды бірлікке келтірген Суй патшалығының империялық сына саясаты (反间政策) еді. Бірақ Суй патшалығы Шығыс Түркі қағанаты мен Батыс Түркі қағанатын бір-біріне қарсы қойып, ортадан пайда табуды ойлағанымен, кейін Суар⁸ қағанның кезінде түріктер тарапынан келетін қауіп астында қалды. Соның бір мысалы ретінде 615 жылы император Суй Яндидің түріктер тарапынан қоршауда қалғанын айтсақ та жеткілікті. Суар (始毕) қағанның кезінде оның шет-шекарасы шығыста Қиданға, батыста Идікүтқа, оңтүстік-батыста Тоғондарға дейін жетіп, садақшыларының саны миллионнан асады [290.]⁹. Бұл Шығыс Түркі қағанатының ең дәурендеген кезі болды. Бұл кезде Суй патшалығының қысымына шыдамаған қытайдың әскери ақсүйектері мен халықты патшаға қарсы бастап шыққан кейбір қолбасшы-батырлары, мысалы, Доу Цзяндэ (襄建德), Лю Учюу (刘武周), Ван Шичун (王世充), Лян Шиду (梁师都), Суэ Цзуй (薛举), Ли Гуй (李轨), Ли Юань (李渊) қатарлылар түгелдей түрік Суар қағанның қоластына барып

⁸ Суар қаған Цимин (启民) қағанның ұлы, бұрынғы аты Доу жиши (咄吉世 немесе 吐吉), 609 жылы Цимин қаған қайтыс болған соң таққа отырған («资治通鉴», 卷175, 陈纪九, 长城公至德元年复四月壬申).

⁹ 杨建新. 中国西北少数民族史, 北京. 2012.

паналап, оның көмегімен Таң патшалығын аударып тастауға әрекеттенді әрі соңғы есепте сол мақсаттарына қол жеткізді. Түрік қағанатының басымдығы Таң патшалығының екінші императоры Тан Тайцзун таққа отырған кезеңге дейін жалғасты. 630 жылы Шығыс Түрік қағаны Ілік қаған Таң патшалығына қолға түсіп, Шығыс Түрік қағанаты толығымен Таң патшалығының боданына айналды. Дәл осы жағдайға кіріптар болудың себептері Күлтегін ескерткішінің 6-7 жолдарында нақты айтылады: *«Бектері, халқы адал /түз/ болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендігінен, інілі-ағалының кектескендігінен, бектер мен халықтың ымырасыздығынан түрік халқы елдігінен, елінен айырылды. Қағандығын жүргізіп отырған қағанынан айырылды. Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды»* Түріктердің өз жүрегімен, өз аузымен жазылған бұл қорытындылар сол кезге тән тарихтың ащы шындыын жайып салады. Қытай деректері де осы айтылған жайларды растайды. Түрік Ашына әулетінен шыққан Ашына Чжун мен Ашына Сымақтың Ілік қағанға жасаған опасыздықтары мен Таң мемлекеті үшін жанын сала қызмет етуі, Таң ордасының қызына үйленіп, аттарын қытайша қоюы, «Таң мемлекетінің адал иті болуға» ант беруі жоғарыда айтылған жайлардың нақты көрінісі деуге болады. Бұл арада *«Бектері, халқы адал /түз/ болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендігінен»* деген сөздердің астарында Шығыс Түрік қағанатының қоластындағы теле (敕勒), сыр-енда (薛延陀), құрықан (骨利干), тоңра (同罗), бөгу (仆固), ұйғыр(回纥), төбе(都播), цзие (结), хусюэ (斛薛), байырқу (拔野古), сысюй (思绪), хун (浑), адыз (阿跌), қыбыт (契苾), доланғы (多滥葛), байси (白霽) қатарлы 15 тайпаның көсемдерінің Ілік (頡利) қағанға бағынбай Таң мемлекетімен жасырын тіл байласып, солардың пайдасына қызмет еткені сынды жағдаяттар жасырынып жатыр. Қоластындағы бектері мен бұйрықтарының адал болмауынан, сатқындығынан Шығыс Түрік қағанаты 630 жылы жойылды. Жалғыз өзі мемлекетін, халқын қанша арашалап қалғысы келгенімен Ілік қаған қапияда сатқындардың қолына түсті. Тан патшалығына берілген ашына тайпасының ақсүйегі Ашына Чжун оны қапыда қолға түсіріп тан патшалығына тапсырып берді. Сол үшін Тан Тайцзун патшадан марапат алып, тан әулетінің қызымен некеленді. Өлгенде қабірі император қабір кешеніне жерленді. Опасыз сатқындардың кесірінен Түрік қағанатының халқы түгелімен Таң бодандығына түсті. Ашына Сымақ пен Ашына Чжунның таң империясы үшін сіңірген еңбегі «Таң кітабында» және олардың Чжаолин император қабір кешеніндегі ескерткіш тасында нақты жазылған. Таң патшалығы білікті, елін сүйген қағандардың орнына жағымпаз, өз құлқынын күйттеуші Ашына Сымақты қаған етіп қойып, түркі халқын Ішкі Қытайға–Орта жазыққа қарай көшіреді. Мақсат оларды тездікпен қытайландырып, сіңіріп әкету еді. Осы кезде жергілікті қытай төрелері көшіп келген халыққа тізесін батырып, қалағанынша езіп-қанады. Бұл жағдай ескерткіштің 7-8-жолдарында *«Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды. Табғачшыл бектер табғач атын тұтынды. Табғач қағанға бағынды. Елу жыл ісін-күшін берді»* деген сөйлемдер арқылы нақты көрсетілген. Осы ақпараттағы «елу жыл ісін-күшін берді» деген жолдың да тарихи негізі бар. мұнда ескерткішті жаздырушы Білге қаған Шығыс түркі қағанатының Таң қоластына өткен жылынан, яғни 630 жылдан 680 жылғы түріктердің таң үстемдігіне қарсы көтерілгеніне дейінгі 50 жылды есепке алып отыр. Бұл аралықта Батыс Түркі қағанаты Шығыс Түрік қағанатынан 27 жылдан соң, яғни 657 Таң қоластына түседі. Демек, Батыс Түріктің Шығыс Түрікке қарағанда Таң қоластында болған уақыты қысқа болды. Дегенмен, Білге қаған Шығыс Түріктің Таң қоластында болған уақытын жалпы түрік будынының (түрік жұртының) бодандықта болған кезі ретінде алып отыр.

7) 8- жол: *[Олар] ілгері күншығыста Бөклі қағанға дейін жаулады. Кері Темір қақпаға дейін жаулады. Табғач қағанға [басқаның] елін, төрін [билігін-үкіметін] алып берді»*. Бұл жолдар Таң патшалығының империя деңгейіне жеткен кезіндегі шет-шекарасын көрсетеді. «Таң кітабы. Батыс аймақ шежіресінде» де оның шет-шекарасы осыған сай көрсетіледі.

Яғни Таң патшалығы күшейген кезде «Батыс аймақтағы» елдердің бәрі оған елшілерін жіберді, олардың саны жүзден асты. Бәрі дерлік он мың ли жол жүріп келді. Қытай елі оның қарымжысына сый-сияпат беріп, лауазым-атақтар үлестірді, астық жеткізіп, өртендерді қаражатпен қамдады. Бұл жерлердің аумағы шығыста Көрейден (高丽), оңтүстікте Чжэнла (真腊) еліне, батыста Парсы (波斯), Тибет (吐蕃), Қырғыздардан (坚昆), солтүстікте Түрікке (突厥), Қидан (契丹), Бөкі шөлі еліне (靺鞨-Моһу)¹⁰ дейін жететін. Олар түгел жиналып «сегіз бұратана» (八蕃) деп аталды. Олардан арғы жерлер «жердің шеті» (绝域) делінді (唐书.西域传). Демек, «Темір қақпа» Істеми қағанның кезінде белгіленген Парсы мен Түркі елінің шекарасы десек, «Таң кітабындағы» «Парсыға дейін» деген дерек мәңгітас мәтініндегі «Темір қақпаға дейін жетті» деген мәліметті толықтай растайды. Яғни, VI ғасырдың 50-жылдарының соңында Тан империясының ат тұяғы Парсының шығыс шекарасы «Темір қақпаға» дейін жеткені рас еді.

Осы арада «Табұағ қаянға илін төрісін алы бермис» (Табғач қағанға елін, төрін алып берді) деген жол нені түсіндіреді? Яғни, кім кімге нені алып берді? Білге қаған інісі Күлтегін туралы жазып отырып, түркі халқының басынан өткен аса аянышты әрі өкінішті тарихты да еске салып отырады. Түркі тарихының өте өкінішті болатынының бір себебі олардың табғаштардың айдап салуымен бірінің етін бірі жегені, яғни, Таң империясының Батыс Түркі қағанатын бағындыруда тікелей бағындырылған шығыс түріктерінің қолынан пайдалануы. Олардың бәрі дерлік түрік әскерлері еді. 657 жылы генерал Су Динфанның басшылығымен Батыс Түрікке қарсы жорық жасаған Таң қосынының негізі сол түріктерден жасақталды. Шығыс түріктен талдап алынған тегеуірінді қол өз бауырларына қарсы жорықта түркінің елін, төрін Табғаш қағанға күшпен алып берген еді. Бұны айқындайтын дерек «Көне Таң кітабында» анық жазылған: «(Таң Гаоцзун заманы) сянциңнің 2 жылы (657) оң қол тұрғауыл санғұн Су Динфан (苏定方), Өнен басқағы Рэн Ясян (任雅相), кеми басқағы Сяо Сы-ие (萧嗣业), сол қол аду тосқауыл тайсанғұн, Ханғай тұтығы оғыз Боран (婆闰) қалың қолмен жазалау жорығына жіберілді. Онан тыс, оң қол қаһарлы тайсанғұн Ашына Мише (弥射), сол қол тұрғауыл тайсанғұн Ашына бүтін (步真) аға жебеуіл болып атанды. Су Динфан қолы Ертістің (曳咥-Уехі) батыс аңғарына жеткен кезде Ашына қара бастаған Күлеке (胡祿居), Күл шорлардың (阙曷) 20 мыңнан астам атты сарбазы шеп құрып күтіп тұрған болатын. Су Динфан кеми төбенай Рэн Ясяндарды бастап олармен айкасты. Қарақшылар ойсырай жеңілді. Тұтап тарқан секілді екі жүзден астам төбе ұлысбасыларының басы алынды. Қара мен Күл шор салт атпен қашып кетті. Іле өзенінен (伊丽) өткен кезде тағы да толып жатқан сарбаздары ат-көліктерімен суға кетіп өлді. Сяо Сы-ие Қараның ордасы тігілген Мыңбұлаққа дейін қуып келді. Ашына Ми Шэ де Іле өзеніне ат басын тіреді. Чоңұт (处月), Чұмыл (处密) сияқты ұлыстар тайлы-таяғымен келіп тізе бүкті. Ашына Мишэ одан ары ілгерілеп Екіөгізге жетті, Ашына Қара Бушер тарқанға бытыраған жасағын жиып, қамал құрып, қарсы шайқас жасау туралы әмір берді. Мишэ мен Бүтін де шабуылдап, оларды қатты шығынға ұшыратты әрі Қараға Сұяб өзенінің бойында Су Динфанмен тізе қоса шабуыл жасап, оны да ойсырата жеңді. Паналау мақсатымен Қара Терғұн Шөнеу шатқа бұрылды. Олар ашығып және ат-көліктері болдырып, Шаш елінің (石国) Сұдыр қамалына әрең жетті. Қамал басы Інет тарқан алдарынан азық-түлік, арақ-шарап алып шығып, өтірік күткен болды. Олардың сөзіне сеніп қамалға кірген Қараны қамап тастады. Сяо Сы-ие Шашқа келгенде, Шөнеу шат Қараны оларға тапсырып берді»¹¹[卷194-2]. «Таң кітабындағы» бұл дерек Күлтегін ескерткішіндегі түріктен шыққан, бірақ Таң империясы үшін қызмет еткен, «ісін, күшін берген» кейбір төрелердің өз елін, төрін басқаларға жаулап алып бергені туралы деректі бірме бір дәлелдейді. Жоғарыдағы деректе олардың бірнешеуінің аты аталады. Олар Ханғай тұтығы оғыз Боран, Ашына Мише, Ашына Бүтін, Інет тарқан, Шөнеу шат. Түркі қағанатының алмағайып тарихында өз еліне, халқына қарсы шығып, Таң патшалығына

¹⁰ Мохэ (靺鞨-Моһу) елі Күлтегін ескерткішіндегі шығыстағы Бөклі шөлі елі. Мохэ (Бөклі) алғашында этнос ретінде белгілі. Олар Қыр шығыстағы Амур,Сунхуацзян өзендері мен Чанбай-шань таулы аймағында өмір сүрген. Жеті үлкен тайпадан тұрады. Олар кейінгі жүржіттердің (女真) ата-бабасы (中国历史大辞典. 下. 上海辞书出版社, 2000. 3108 б.).

¹¹ КТК|唐书, 194 бума-2, 144 баян-2, Түрік-2.

сатылған түркі төрелерінің басы да, аяғы да бұл емес. Оларды бүкіл түркі тарихының өн бойынан табуға болады. Бұдан Батыс Түркі қағанатының жойылуында Су Динфанның түркі төрелерін бірін біріне қарсы қалай ұтымды пайдаланғанын және Таң қосындарының негізі түркі, оғыз қолы екенін көруге болады. Егер олар болмағанда Су Динфанның қыстың кезінде Алтай тауын айналып, Жетісуға, Шу мен Таластың бойына дейін жорық жасауы, ең соңында Қараны Шаш өлкесінде қолға түсіруі мүмкін емес болатын.

8) 8-9 жолдар: *Türük qara qamuy bodun anča timis. «ellig bodun ertim. elim amty qany? Kimke elig qazyanur men», -tir ermis. «Qayanlyu bodun ertim. Qayanum qany? Ne qayanqa isig küçig berürmin», -ter ermis* (Түріктің күллі қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құраймыз?»)-десті. «Қағанды халық едім, Қағаным қайда? Қай қағанға күш-қуатымызды береміз?»)-десті). Бұл жолдар Түркі қағанаты жойылса да, оның халқы құлдықты, бодандықты қаламағаны, өз мемлекеті, өз қағаны болған күндерді еске алып, тәуелсіздікті аңсағаны туралы мәлімет береді. Бұл дерек түркі халқы мен оның қағандарының Таң дәуірінің жазбаларында жазылып, кейінгі қытай тарихшылары айтып жүргендей, бодандыққа қандайда бір «ұлы, мейірімді көктің ұлының шапағатына кенелу үшін» «өз еркімен» барғанын жоққа шығарады. Мұнда түркі халқының мемлекеттілігі туралы да сөз болып тұр: «*Ellig bodun ertim. elim amty qany?»*», «*Qayanlyu bodun ertim. Qayanum qany?»*» деген сөйлемдер түріктердің елді (мемлекетті) халық болғанын, ел басқарар өз қағаны бар халық болғанын және оның ешкімнен тәуелсіз болғанын тайға таңба басқандай айқындап тұр.

9) 9-10 жолдар: *Anča tip tabyač qayanqa žayu bolmys. Žayu bolup itinü žaratunu umaduq žana içikmis. Bunča isig küçig bertükgerü saqynmaty «türük bodun ölürejin, uruysyratajyn», -ter ermis. Žoq ydu baryr ermis.* (Осылай деп Табғач қағанға жау болды. Жау болып, қарсы тұрып, әрекет етіп, құлады. [Табғачқа] қайта бағынды. Бүйітіп күш-қуатын бергілері келмеді. (Бүйткенше) «Түрік халқы» қырылайық, ұрпақсыз қалайық», - десті. [Түрік халқы] жойылып бара жатты). Бұл жерде шығыс түріктерінің Таң бодандығына қарсы бірнеше рет көтеріліс жасап сәтсіздікке ұшырағаны, сон да да райынан қайтпай тәуелсіздік жолындағы күресті жалғастыра беруге бел байлағаны туралы айтылып отыр. Түріктердің Таң үстемдігіне қарсы бірнеше мәрте көтеріліс жасап сәтсіздікке ұшырағанын қытай деректері де растайды. Мұндай көтерілістердің ең алғашқысы 648-650 жылдардағы Ашына Қабының (车鼻) көтерілісі. Ол Алтай тауының теріскейінде ордасын тігіп, терістіктегі ұлыстарды біріктіріп, Тан империясына бағынбай түріктердің тай қағаны (бас қағаны) болмақ болды. Ол сыр-ендалықтар(薛延陀) өздеріне қаған етпек болғанда, ол ұсыныстан бас тартып, Сыр-енда қағанының қол астына кіріп болып кіреді. Кейін сыр-ендалықтар оның ержүрек, айлакерлігін көре алмай оның көзін жоймақ болған кезде, Алтай тауындағы ата мекеніне қайтып кетеді. Оның ордасы чан-аньнан 10 мыңли қашықтықта еді. Ол батыста қарлұқтарды(葛罗祿), солтүстікте керғуларды (结骨) өзіне бағындырып ықпал күшін арттыра бастады. Сыр-ендалар жойылған соң, Қабының солтүстіктегі бірден бір құдіретті билікке айналып кетуінен алаңдаған Таң ордасы 650 жылы оны жазалауға Гао Кан(高侃) бастаған жорықшы қол жөнелтеді. Сол соғыста Қабы жеңіліп, қолға түседі және Чан-аньға сүргінделеді¹² [194 卷-1, 144 传-16 突厥-1]. Екінші мәрте, 679 жылы солтүстіктегі Тәңірқұт басқақтығының ұлысбасылары Ашына Үнбі(阿史那温傅), Моншақ(奉职) бастаған екі ұлыс ел көтеріліс жасап, Ашына Низек(阿史那泥孰) бекті өздеріне қаған деп жариялайды. Бұған ғұндарға қарасты 24 тайпа түгел үн қосады. Осы жолғы көтерілістің қалай жанышталғаны туралы «Таң кітабы» былай дейді: «Таң Гаоцзун мәмлегер уәзір Сяо Сы-ие, оң қол қылышкер санғұн Ли Цзинцзяларды(李景嘉) жазалау жорығына аттандырды. Олар Үнбіден жеңіліп, он неше мың әскерінен айырылды. Содан кейін, жөрелгі бөлім санаты Пэй Синцзянды Динсян бағытының аға жорық төбенайы етіп тағайындау жөнінде жарлық шығарды. Ол көлік кіші уәзірі Ли Сывэн, Инчжоу тұтығы Чжоу Да-улардың 300 мыңнан астам қолын бастап, Үнбіге тұтқиыл шабуыл жасап, оны ойсырата жеңді. Низек бекті оның қоластындағылары

өлтiрiп, жорықшы қол Моншақты тұтқын етiп қайтты»¹² [194卷-1, 144 传-16 突厥-1]. Үшiншi мәрте, 680 жылы түрiктер Шығыс Түрiк қағанатының табғаштарға қолға түскен қағаны Iлiктiң немере ағасының ұлы Ашына Бөнемдi (伏念) Сячжоу дуанынан алдырып, Сары өзеннен өтiсiмен оны қаған деп жариялайды. Барлық ұлыстар оған үн қосып, қолдау бiлдiредi. Бұл жолы да Таң ордасы көтерiлiсшiлердi жазалау үшiн Пэй Синцзян бастаған ауыр қол жөнелтедi. Бөнем қыспақта қалғандықтан, амалсыздан Таң патшалығына тiзе бүгедi. Пэй Синцзян Бөнемдi тұтқындап астанаға жеткiзедi және оның басы алынады¹² [194卷-1, 144 传-16 突厥-1]. Бұл үш iрi көтерiлiс Таң патшалығының тарихына нақты жазылған. Күлтегiн ескерткiшiндегi «*Anča tip tabuča qayanqa žayu bolmys. Žayu bolup itinü žaratunu umadiq žana ičikmis (Осылай деп Табғач қағанға жау болды. Жау болып, қарсы тұрып, әрекет етіп, құлады. [Табғачқа] қайта бағынды)*» деген жолдар арқылы Бiлге қаған өздерiнен бұрынғылардың осы жанқиярлық әрекеттерiн тiлге тиек етедi. Осы көтерiлiстердiң бәрiн мәңгiтасқа сыйдырып бiр-бiрден жазып жату мүмкiн болмағандықтан, оның жалпы болғаны туралы ғана қысқаша ақпарат берiп өтедi. Одан ары «*Bunča isig küčig bertükgerü saqynmaty «türük bodun ölürejın, uruysyratajyn», -ter ermis. Žoq ydu baryr ermis (Бүйiмiн күш-қуатын бергiлерi келмедi. (Бүйткенше) Түрiк халқы қырылайық, ұрпақсыз қалайық дедi)*» деген сөздердi жаздыру арқылы, Бiлге қаған қанша рет көтерiлiс жасап сәтсiздiкке жолықса да түрki халқы еркiндiктен үмiтiн үзбедi, қайта сол еркiндiк үшiн басын бәйгеге тiгуге, құрбан болуға дайын болды дегендi айтқысы келедi. Түрiктер Таң бодандығынан құтылуды Шығыс қағанат құлай сала ойластырады. Олар ең әуелде өздерiнiң осы жағдайға түсулерiне бiрден бiр себепкер император Тан Тайцзун деп есептеп оның көзiн жоюға қамданады. 639 жылы Iлiк қағанның немере iнiсi Кезшуат (結社率) патша жасауылдарымен iлесiп Цзючэн шахналық рабатына келедi. Сол жерде өз ұлысына қарасты 40 неше адаммен астыртын сөз байласып, патша шатырына түн iшiнде шабуыл жасайды. Олар төртiншi күренге дейiн шабуылдап, жебелерiн қарша боратады. Ондаған күзетшi өледi. Сол кезде тойтарыс жасауылы Сун У-кай (孫武開) қол бастап қарсы соғысып, оларды шегiндiредi. Олар солтүстiктi бетке алып, Вэйшуй (Төгiл) өзенiнен өтiп өз ұлысы жаққа қашып кетпек болады. Бiрақ көп ұзамай барлығы да қолға түсiп өлтiрiледi¹³ (通典).

Қорытып айтқанда, Күлтегiн ескерткiшiнiң Батыс бетiнiң жоғарыда бiз талдап өткен 1-10 жолдары Түрki қағанатының пайда болуы мен дамуы, iшкi-сыртқы жаулардың әсерiмен бөлiнiп, Таң империясының отарына айналуы, осы кездегi түрki халқының мұңзары мен өкiнiшi, тәуелсiздiк үшiн өмiр мен өлiмнiң бiреуiн тандап, қайтадан қайратқа келгенi туралы баяндалады. Онда ең алдымен Жер мен Көк жаралғалы берi түрkiлердiң ата-бабалары Бумын, Iстеми қағандардың бүкiл «адам баласына» (адамзатқа) үстемдiк еткенi, сол арқылы, түрki халқына, елiне, төрiне (билiгi) тұтқа болып, оның мемлекеттiлiгiн қалыптастырғаны сөз болады. Одан соң, Түрki қағанатын баянды ету, оны күшейту жолындағы жапалы күрестерi, шығыста Қыдырхан тауларынан батыста Темiрқапыққа дейiнгi жерлерге иелiк еткенi тiлге тиек етiледi. Осы жолда маңдай терiн, қасық қанын аямаған мемлекетшiл тұлғалардың аруағына мадақ айтылады. Олардың iстеген iстерi мен абырой беделiне, мемлекеттiк билiктiң берiктiгi мен ел басқарған қағандар мен бұйрықтардың, бектердiң береке-бiрлiгiне тоқталады. Бiрақ кейiн келе «Табғач халқының алдауына сенгендiктен, арбауына көнгендiгiнен, iнiлi-ағалының кектескендiгiнен, бектер мен халықтың ымырасыздығынан түрki халқы елдiгiнен, елiнен айырылғанын» жазады. Бұл тарихта қытай деректерiнен мәлiм 630 жылғы Шығыс Түрki қағанатының, 657 жылғы Батыс Түрki қағанатының жойылып, тұтас Түрki жұртының Қытайдың Таң патшалығының боданына түсуi болатын. Осыдан кейiнгi 50 жыл, яғни, 680 жылға дейiнгi 50 жыл түрki халқының Табғаш (Тан) отаршылдығында өмiр сүрген 50 жыл едi. Бұл жағдай мәтiннiң 7-8 жолдарында: «Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару қыздарың күң болды. Түрki бектер түрki атын жойды. Табғачшыл бектер табғач атын тұтқынды. Табғач қағанға бағынды.

12 КТК旧唐书, 194 бума-1, 144 баян-1, Түрki-1.

13 Жалпы жарғы (ЖЖ—通典). 197 бума, шекара корғанысы-13, терiскей тиек-4, түрki-1.

Елу жыл ісін-күшін берді», - делінеді.

Мәтіннің 8-жолының екінші жартысында Таң империясының кеңейіп, уақытша басып алған жерлері туралы айтылады. Яғни, «(олар) ілгері күншығыста Бөккі қағанға дейін жаулады. Кері Темір қақпаға дейін жаулады. Табғач қағанға (басқаның) елін, төрін (билігін-үкіметін) алып берді, - делінеді. Мәтіндегі Таң империясының басып алған жерлері (батыста Темір қақпаға, шығыста Бөккі қағанға) туралы бұл мәліметтер Таң дәуірінің деректерімен толықтай сәйкес келеді. Бұл басқыншылық жорықтарында Таң империясы бұған дейін өзіне қаратқан Шығыс түріктердің қосынын пайдаланған. 9-10 жолдарда бодандық кепте қалған түркі халқының мұң-зары, ел-жұртын, бостандығын аңсауы, қайтадан қайратқа келгені, «бүйітіп күш-қуатын бергілері келмегені, (бүйткенше) «Түрік халқы» қырылайық, ұрпақсыз қалайық» деп өз тәуелсіздігін қайтару үшін бір бекімге келгені айтылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon «Memoires de la Societe Finno- Ougrienne» V. - Helsinki: Helsingfors, 1896.-240 p.
2. Radloff W. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. – St.Peterbourg: Eggers, 1894. –1096p.
3. Orhun H.N. Eski türk yazitlari. – Istanbul: Simurg, 1986. -128p.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности (тексты и исследование). – М.-Л., 1951. –451 с.
5. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. II т. – Алматы: 2012.-323с.
6. Radloff W. Diedenkmäler von Koscho-Zeidam.- АТИМ: Lfg 2, 1894.- 1-205p.
7. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. –АТИМ: St. Petersburg N.F. Spb., 1897.
8. Atalay Besim. Divani lugat-it-Türk tercemesi.t. I.II.III.IV. Ankara, 1985-1986.
9. Tekin T.A. Grammar of Orkhon turks. Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton and Co.,1969.
10. Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. – 170 б.
11. Наделяев В. М., и др. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969.-677с.
12. Севортян Э.Ю. Этимологический словарь тюркских языков. - М.: Наука, 1974.-768с.
13. Ван Чжилай王治来. Орта Азия тарихы中亚通史. 古代卷(上), 乌鲁木齐-Үрімжі: 2004. –371б.
14. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме// СТОЭ. –1897. -Т.4. № 4. –С.1-65.
15. Кашғари М. Девону луғот-ит турк. Ауд. С.М. Муталибов. Ташкент. 1960-1967. Т. I, II, III, IV.
16. Rahmeti A.R. Qutadgu bilig.- Istanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları,1991.
17. Шаванн Э. 沙畹. Батыс Түрік тарихына қатысты деректер/冯承钧译. 西突厥史料. 中华书局. –Пекин: 1958. –310 б.
18. Линь Гань林幹. Түркі және ұйғыр тарихына байланысты ғылыми мақалалардан таңдамалылар 古突厥與回紇歷史論文選集. – Пекин: 1987. – 582-594с.
19. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung, in: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 78, Neue Folge 3, 1924, S. 160-175.

Т.З. Кайыркен

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Взаимное дополнение китайских источников и древнетюркских текстов

Аннотация. В статье дается анализ с 1-ой по 10-ую строку рунического текста из памятника Кюль-тегин, а также рассматривается соответствие полученных данных с китайскими источниками, их достоверность и источниковедческая ценность.

Научно-исследовательский результат и точка зрения автора заключаются в том, что многие факторы, такие как создание Тюркского каганата, роль его первоначальных лидеров Бумына и Истеми, их могущество, завоевание тюрками огромной территории от горы Хинган до Темир-капыка, вмешательство Танской династии во внутренние дела тюрков, в результате чего произошло ослабление каганата и в конечном итоге попадание под влияние Танской империи, подданство тюрков в течение 50 лет - все эти события полностью совпадают с данными из «Цзю Таншу» и «Син Таншу».

Кроме того, в рассмотренной части памятника Кюль-тегин встречаются уникальные данные о традиции государственности и мировоззрении древних тюрков, не зафиксированные в китайских источниках.

Ключевые слова: памятник Кюль-тегин, рунические надписи, западная сторона надписи, китайские источники, достоверность источника, источниковедческо-историографический анализ.

T.Z. Kaiyrken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Mutual complementarity of Chinese sources and ancient Turkic texts

Abstract. The article analyzes from the 1st to the 10th line of runic text of the Kultegin monument and examines the adequacy of the obtained data with the Chinese sources, its reliability, and its value from the perspective of source study.

The scientific result and the author's point of view is that many of the data, such as the creation of the Türkic Kaganate, its original leaders Bumyn and Istemi, their power, the conquest by the Turks of a vast territory from Mount Khingan (Da Xing'anling) to Temir Kapyk, the interference of the Tang dynasty in internal affairs of the Turks, as a result, the weakening of the Kaganate, and eventually the fall under the influence of the Tang Empire, the Turkic citizenship for 50 years, all these events fully coincide with the data of "Jiu Tangshu" and "Xin Tangshu."

Moreover, in the examined part of the Kultegin monument, unique data on the tradition of statehood and the world view of the ancient Turks appear which are not found in Chinese sources.

Key words: Kultegin monument, runic inscriptions, western side of the inscription, Chinese sources, source reliability, source-historico-graphic analysis.

References

1. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon «Memoires de la Societe Finno-Ougrienne». V. (Helsingfors, Helsinki, 1896).
2. Radloff W. Die altturkischen Inschriften der Mongolei [The ancient Turkic inscriptions of Mongolia] (Eggers, St.Peterbourg, 1894)
3. Orhun H.N. Eski türk yazitlari [Old Turkish Writers]. (Simurg, Istanbul, 1986)
4. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoï pismennosti (teksti i issledovanie) [Monuments of ancient Turkic writing (texts and research)] (M-L., 1951)
5. Sartkozhauly Q. Orkhon muralary [Legacies of Orkhon]. II t. (Almaty, 2012)
6. Radloff W. Diedenkmäler von Koscho-Zeidam [Died monuments of Koscho-Zeidam] (ATIM, Lfg 2, 1894)
7. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei [The ancient Turkish inscriptions of Mongolia] (ATIM. St. Petersburg N.F. Spb., 1897).
8. Atalay Besim. Divani lugat-it-Türk tercemesi.t. I.II.II.IV. Ankara, 1985-1986.
9. Tekin T.A. Grammar of Orkhon turks. (Indiana University; The Hague: Mouton and Co.Bloomington,1969).

10. Aidarov G. Kultegin eskertkishi [Monument of Kultegin] (Ana tili, Almaty, 1995)
11. Drevnetyurkskiy slovar [Ancient Turkic dictionary]. (Science, Leningrad, 1969)
12. Sevortyan E.Yu. Etimologicheskii slovar tyurkskih yazikov [Etymological dictionary of Turkic languages]. (Science, Moscow, 1974)
13. Wang Zhilai王治来.中亚通史. 古代卷(上) [The History of Central Asia].乌鲁木齐 (Urumqi, 2004).
14. Radlov V.V., Melioranskiy P.M. drevnetyurkskie pamyatniki v Kosho-Caidame [Ancient Turkic Monuments in Kosho-Caidam],STOE, 4,4, 1-65(1897).
15. Kashgari M. Devonu lugot-it turk. Aud. S.M. Mutalibov. Tashkent. 1960-1967. T. I, II, III, IV.
16. Rahmeti A.R. Qutadgu bilig. (Türk Dil Kurumu Yayınları,Istanbul,1991)
17. Shavann E.沙畹. Batys Turik tarihina qatysty derekter [Materials on the History of West Turk] 冯承钧译. 西突厥史料. 中华书局. (Beijing, 1958)
18. Lin Gan林幹. Turki zhane uygir tarikhina bailanysty maqalalardan tangdamalilar [Compilation of the articles on the History of Turks and Uygur] 古突厥與回紇歷史論文選集. (Pekin, 1987)
19. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung, in: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [Old Turkish inscriptions from Mongolia in translation and with introduction, in: Journal of the German Oriental Society], 78, Neue Folge 3, 1924, S. 160-175.

Автор туралы мәліметтер:

Қайыркен Т.З. - тарих ғылымдарының докторы, шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтбаев көшесі 2. Астана, Қазақстан.

Кайыркен Т.З. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Oriental studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev street 2, Astana, Kazakhstan.